

Səkinə HACIYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
hajiyevsakina@yahoo.com

Samir YUNİSZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistr
s.yuniszade@yahoo.com

**MALİYYƏ İNFRASTRUKTURUNUN İNSTİTUSİONAL
TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİNİN
NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI**

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF THE
PROBLEMS OF INSTITUTIONAL REGULATION OF FINANCIAL
INFRASTRUCTURE**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМ
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ
ИНФРАСТРУКТУРЫ**

Xülasə: Müasir şəraitdə maliyyə bazarları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq həm makroiqtisadi səviyyədə, həm də dövlət səviyyəsində onların maliyyə resursları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu o deməkdir ki, maliyyə bazarı olmadan bazar iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq mümkün deyil. O, pul vəsaitlərinin hərəkətinin təşkil edilməsinin xüsusi forma və sferası olub maliyyə münasibətləri sistemində alqısatqı münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Açar sözlər: maliyyə infrastrukturu, institusional tənzimləmə, maliyyə bazarları, maliyyə institutları, milli institusional sistem və s.

Abstract: In modern conditions, financial markets, regardless of the form of ownership, play an important role in providing them with financial resources, both at the macroeconomic level and at the state level. This means that it is impossible to achieve the development of a market economy without a financial market. It is a special form and sphere of organization of cash flows and represents the sum of sales relations in the system of financial relations.

Keywords: financial infrastructure, institutional regulation, financial markets, financial institutions, national institutional system, etc.

Резюме: В современных условиях финансовые рынки независимо от формы собственности играют важную роль в обеспечении их финансовыми ресурсами как на макроэкономическом, так и на государственном уровне. Это означает, что без финансового рынка невозможно добиться развития рыночной экономики. Это особая форма и сфера организации денежных потоков и представляет собой сумму торговых отношений в системе финансовых отношений.

Ключевые слова: финансовая инфраструктура, институциональное регулирование, финансовые рынки, финансовые институты, национальная институциональная система и др.

Giriş. Maliyyə infrastrukturunu bütün maliyyə sisteminin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradan institutların və elementlərin məcmusudur. Bura aşağıdakılar aiddir:

- maliyyənin idarə olunması orqanları sistemləri;
- normativ qanunvericilik bazaları;
- mütəxəssislərin hazırlanması;
- maliyyə bazarının infrastrukturunu;
- ixtisaslaşdırılmış istehsalat (qiymətli kağızlar, pul əskinasları, maliyyə sonədləşməsi).

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə infrastrukturunu obyektiv mövcud olan iqtisadi kateqoriya və iqtisadi dinamikanın əsas amillərindən biridir. Maliyyə kapitalının kritik ölçüsü, sosial sistemin kapitalının yığılma dərəcəsi ilə ümumi istehlak miqyası arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırmasına imkan yaratmaqdadır.

Maliyyə infrastrukturunun inkişafı problemləri fəal şəkildə müzakirə olunmaqdadır. Lakin tədqiqatların əksəriyyəti nəzəri əsasları kifayət qədər olmayan tətbiq edilmiş konsepsiyaların inkişafına yönəldilmişdir. İnkişaf etmiş maliyyə infrastrukturunun olması bir ölkəyə (bölgəyə) investisiyaların cəlb edilməsində, onların rəasional yerləşdirilməsində və müvafiq olaraq ərazinin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində ən vacib amillərdən biridir. Davamlı inkişaf üçün maliyyə infrastrukturunun əhəmiyyəti bu məsələyə olan elmi marağı izah edir. Xüsusilə, gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır, bunun üçün maliyyə infrastrukturunun tərkib hissələri, ölkə və bölgə iqtisadiyyatındakı yeri müəyyənləşdirilməlidir [1].

Metodologiya sahəsində: maliyyə bazarı, onun infrastrukturunu və onların tənzimlənməsi mexanizmi anlayışlarını formalaşdırmaq və məzmununu üzə çıxarmaq;

- maliyyə bazarının tənzimlənməsi üzrə təşkilati-iqtisadi mexanizminin fəaliyyəti prosesində investitorlar, maliyyə alətləri və maliyyə institutları arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilinin metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan maliyyə bazarının tənzimlənməsi problemlərini və onların maliyyə bazarı infrastrukturunu elementləri ilə münasibətdə təzahürlərini aşkar etmək;

- maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi üzrə xarici nəzəriyyəni və təcrübəni analiz etmək, inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının tənzimlənmə mexanizmlərinin inkişaf tendensiyalarını və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə onların tənzimlənməsi üzrə təşkilati-iqtisadi əsasların formalaşdırılması xüsusiyyətlərini aşkar etmək;

- Azərbaycan maliyyə bazarları infrastrukturunun tənzimlənməsi üsullarının məzmununu təşkilati-iqtisadi tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin əsaslandırılması nöqtəyi-nəzərdən analiz etmək;

- maliyyə bazarında özünü tənzimləmə ilə dövlət tənzimlənməsi arasında rəasional nisbətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün metodoloji əsaslar hazırlamaq;

- maliyyə bazarı meqatənzimləyicisinin qurulması metodologiyasını hazırlamaq ki, bu metodologiyadan istifadə edilməsi investisiyaların cəlb edilməsi və maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi sahəsində idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini artırmaq imkanını verəcək.

Maliyyə infrastrukturunun fəaliyyəti genişləndikcə maliyyə bazarının formalaşmasında və inkişafında nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləyiş baş verir. Belə ki, müxtəlif mülkiyyət formalı istehsal müəssisələri arasında vasitəçilik edən bazar subyektləri iqtisadi resursların dövriyyəsinin başa çatdırılmasında aparıcı rol oynayır, komməriya uğurlarının əldə edilməsinə kömək edir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatın təhlili XX əsrin 50-70-ci illərindən sonra maliyyə infrastrukturuna dair nəşrlərin və nəzəri tədqiqatların sayının xeyli azaldığına dair nəticəyə gətirib çıxarır. Maliyyə infrastrukturunun təfsirindəki qeyri-müəyyənlilik, qeyri-maliyyə sektorunun və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf strategiyası ilə əlaqəli ayrılmaz bir konsepsiyasının olmamasını müəyyənləşdirir.

Maliyyə infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin və iqtisadi böyümənin qarşılıqlı təsiri səbəbindən "ikitarəfli səbəblilik" fərzini həyata keçirmək üçün effektiv vasitələrin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac, maliyyə kapitalının artımının rəasional sektorun artım sürətindən artıqlığının əldə edilməsi iqtisadi bəhərlərin səbəbi təzisin mövzusunun seçilməsini, nəzəri və praktik əhəmiyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdir. Müəssisələrin fəaliyyətində özünü maliyyələşdirmə prinsipi isə maliyyə metodlarının tərkib elementi kimi daha çox onların istehsal etdikləri məhsula xərclənən maliyyə vəsaitlərinin tam olaraq və doğru bir zamanda geri qaytarmağa həmcinin öz daxili

mənbələr hesabına maliyyə qoyuluşlarını stabil şəkildə artıraraq istehsalı inkişaf etdirməyə əsaslanır.

Kollegiallıq prinsipi, müəssisədə maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması zamanı rəhbərlərin və müəyyən strukturlar üzrə cavabdeh şəxslərin kollektiv qərarlar hazırlanmasını nəzərdə tutur. Belə olduqda isə hər hansı bir meydana çıxan problem zamanı kollektiv şəkildə qərar qəbul edilir və nəticədə bu müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə də təsir göstərir.

Bu gün "maliyyə infrastrukturunu" tərifli bəzi hallarda elmi ədəbiyyatda istifadə olunsada, iqtisadiyyat və maliyyə ilə bağlı heç bir ensiklopedik nəşrdə verilmədiyindən hələ geniş tətbiq tapmamışdır. İndiyə qədər bu terminin ayrı-ayrı mütəlliflər tərəfindən istifadəsi təsadüfi bir xarakter daşıyırdı və müvafiq izahat və əsaslandırılmalarla müşayiət olunmurdu. Bu, əsasən maliyyə sistemi nəzərdən keçirildikdə təfsirin müxtəlif aspektlərində baş vermişdir.

İqtisadi nəzəriyyənin əsaslarına dair dərslərin mütəllifləri maliyyə infrastrukturunu dövlətin maliyyə sisteminin bir hissəsi olaraq müəyyənləşdirərək, qanunvericilik, tənzimləmə, elmi, metodoloji və kadr təminatına, həmçinin maliyyə institutları sistemində istinad etmişdir. Bu yanaşma ilə razılaşmaq kifayət qədər çətindir, çünki seçilmiş elementlərin öz məzmunu və məqsədləri baxımından bir bütöv halında birləşdirilə bilməsi üçün çox fərqli olması vacibdir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı komponentlərin (məsələn, işçi heyəti) məzmunu qeyri-maliyyə xarakterlidir. Digər alimlər maliyyə infrastrukturunu əsas maliyyə sahələrindən biri - maliyyə bazarı və maliyyə idarəetmə orqanlarının sistemi kimi başa düşürlər.

Yeni iqtisadiyyat çərçivəsində yüksək texnologiyalı innovativ texnologiyalara əsaslanan kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektoru formalaşır. Belə ki, sənaye iqtisadiyyatında informasiya inqilabının mahiyyəti ondan qaynaqlanır ki, informasiya texnologiyaları fəaliyyət növlərini deyil, simvolları işləmək və anlamaq qabiliyyətini dəyişdirərək yeni biliklər yaradır. [2, s. 18]. Bütün elm adamları, post-sənaye cəmiyyətində yeniliyin xüsusi rolunu tanıyırlar. İnstitusionalist D. Bell nəzəri biliklərin burada yeniliklərin və intellektual texnologiyaların əsasını təşkil etdiyinə diqqət çəkmişdir.

D. Bell bu cəmiyyəti əvvəlkilərdən fərqləndirən üç əsas xüsusiyyətlə səciyyələndirmişdir:

sənayedən xidmət cəmiyyətinə keçid;

texnoloji yeniliyin tətbiqi üçün biliklərin həlledici əhəmiyyəti;

yeni bir intellektual texnologiyanın təhlil və qərar vermə nəzəriyyəsi üçün əsas vasitə halına gətirilməsi.

P. Druckerə görə, postindustrial cəmiyyət üç inqilab nəticəsində formalaşır və bunun arxasında biliyin rolunun artmasının üç mərhələsi var:

I mərhələ - 18-ci əsrin sonu - 19-cu əsrin əvvəllərindəki istehsal, sənətkarlıq istehsalından maşına, fabrikin istehsalına keçiddən ibarət olan sənaye inqilabı;

II mərhələ - əmək məhsuldarlığında inqilab (19-cu əsrin ikinci yarısı) - bilik əmək alətlərini, texnologiyalarını və yeni məhsul növlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunmağa başlamışdır;

III mərhələ - idarəetmədə inqilab (XX əsrin ortaları) - yeni biliklərin istehsalı üçün bilik lazımdır.

Beləliklə, əməyin biliklə əvəzlənməsi, yəni sırf texniki bacarıqlardan intellektual vəziyyətə keçməsi baş vermişdir. Deyə bilərik ki, postindustrial cəmiyyətin formalaşmasının əsas, əvvəlcədən təyin olunmuş əlamətidir. Bu səbəbdən "informasiya cəmiyyəti", "bilik cəmiyyəti", "informasiya iqtisadiyyatı", "intellektual iqtisadiyyat" ifadələrinin istifadəsi təsadüfi deyil. Biliyin əməyi əvəzləməsi ilə əlaqəli köklü dəyişikliklərin dərinliyi ondadır ki, "sistemə formada bilik mənbələrin praktik işlənməsində iştirak etdikdə (ixtira və ya təşkilatı inkişaf şəkildə), demək mümkündür ki dəyər mənbəyi rolunu oynayan əmək deyil, bilikdir". Bu halda dəyərən əmək nəzəriyyəsi "bilik tərəfindən yaradılan dəyər" nəzəriyyəsi ilə əvəz olunur. Bu nəzəriyyənin banisi T. Sakayanın vurğuladığı kimi "... biliyin yaratdığı dəyərlərin hərəkətverici qüvvə olduğu yeni bir mədəniyyət mərhələsinə qədəm qoyuruq".

İnnovativ inkişaf növü yeniliklər və dəyişikliklər impulslarının sistemin özü tərəfindən yaradıldığı və onun içində yerləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Bununla birlikdə, texnologiyaların bir-birinə bağlanmasının əyləcə mexanizmi rolunu oynaya biləcəyi və bunlardan birindəki yeniliklərin əlaqəli texnologiya və texnikaların bahalı inkişafına məcbur etdiyi bir vəziyyət mümkündür. Yenilikçi bir növün sistem yaradan prinsipi, elmi idrak metodunun cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə və formalarına yayılmasına əsaslanan yeniliklərin axtarışı, hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı davamlı və məqsədyönlü bir prosesdir. İctimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması sosial sistemin fəaliyyət göstərməsində və özünü inkişaf etdirməsində daxili amil kimi çıxış edir.

Yenilikçi bir inkişaf növü ilə iqtisadi böyümənin şərtləri istehsalın intellektuallaşmasıdır; iqtisadi böyümənin məqsədi əvvəllər qeyri-iqtisadi amillər olaraq adlandırılan milli sərvətdəki komponentlərin payının mütləq və nisbi artmasıdır. Bundan əlavə, iqtisadi böyümənin və maliyyə infrastrukturunun inkişafının səmərəliliyinin meyarlarından biri də sahibkarların və ev təsərrüfatlarının insan kapitalının yığılmasına xərclərinin artırılmasıdır [3, s. 14]

Nəticədə iqtisadiyyat bilik mübadiləsi və qarşılıqlı qiymətləndirmə əsasında fəaliyyət göstərən bir sistemə çevrilir. Əməyin biliklə əvəz edilməsi, alimlərə əmək fəaliyyətinin mümkün yaradıcılıq elementləri ilə xarakterli-

zə olunan yeni bir fəaliyyət növü ilə əvəz edilməsi, intellektual kapitalın toplanması, məlumat və təcrübənin müəyyənləşdirilməsi, toplanması və yayılması, ilkin şərtlərin yaradılması barədə danışımağa əsas verir. məlumat və təcrübənin yayılması və ötürülməsi müəssisə və təşkilatların fəaliyyətində ön plana çıxır (bilik [4, s. 5]).

Elm adamları tərəfindən aparılan araşdırmalar, maliyyə infrastrukturunun inkişafında intellektual dəyərlərinin maddi ehtiyatları və maliyyə kapitalı ilə müqayisədə kəskin bir artım olduğunu göstərir. Tədqiqat və inkişafa xərclənən bir dolların texnologiyaya yatırılan dollardan səkkiz dəfə çox qazanc gətirdiyi müəyyən edilir. Bütün bunlar maliyyə infrastrukturunun yenilikçi sosial-iqtisadi inkişaf yoluna keçməsindən xəbər verir.

Bu günlərdə maliyyə infrastrukturunu terminini tez-tez media, elmi və analitik nəşrlərdən eşitmək mümkündür. Ümumilikdə infrastrukturun və onun ayrı-ayrı komponentlərinin (bazar, nəqliyyat, sosial və s.) mövcudluğu və inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu və ya digər şəkildə bu məsələyə toxunan konsepsiyalar, inkişaf proqramları qəbul edilir ki, bu da hər hansı bir bölgə və bütövlükdə infrastrukturun formalaşması və inkişafı probleminin strateji əhəmiyyətini göstərir.

Maliyyə bazarı mexanizmlərinin təsərrüfat prosesinin iştirakçılarının davranışına intizam təsiri göstərə bilməsi üçün, yalnız makroiqtisadi deyil, həmçinin müvafiq mikroiqtsadi şərtlər də tələb olunur: "müqavilə mədəniyyəti"; mülkiyyət hüquqlarının və müqavilə hüquqlarının informentini; uzunmüddətli məqsədlər güdən maliyyə institutlarının formalaşması; mülkiyyət münasibətlərinin və təsərrüfat sövdələşmələrinin şəffaflığının təmin olunması. Qeyd olunan tələblərə riayət edilmədən, iqtisadi artıma əlverişli şərait yaradan şərtlər (qısamüddətli planda) maliyyə vasitəçilərinin məvqələrinin gücləndirilməsi hesabına deyil, misal üçün, onların tədricən məhv edilməsi yolu ilə, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi deyil, sahibkarların bir hissəsinin faktiki olaraq banklara olan borclardan azad edilməsi yolu ilə yarıdırıla bilər.

Müasir maliyyə bazarlarının tənzimləmə və monitoring infrastrukturunun ən əhəmiyyətli tərkib elementlərinə aşağıdakılar aid edilir:

mülkiyyət hüquqlarının, müqavilə hüquqlarının və öhdəliklərinin informentini təmin edən məhkəmə- hüquq instansiyaları, bank nəzarəti orqanları və qiymətli kağızlar bazarı üzrə komissiyalar, müstəqil və effektiv auditor nəzarəti sistemi, özəl analitik firmalar, məsələn, müxtəlif korporasiyaların və maliyyə vasitəçilərinin reytinglərini təşkil edən şirkətlər, müvafiq fəaliyyət sahəsində davranış standartlarını və normalarını müəyyən edən müstəqil peşəkar təşkilatlar.

İnkişaf etmiş maliyyə infrastrukturunun olması bir ölkəyə (bölgəyə) investisiyaların cəlb edilməsində, onların rəşional yerləşdirilməsində və müvafiq olaraq ərazinin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində ən vacib amillərdən biridir. Davamlı inkişaf üçün maliyyə infrastrukturunun əhəmiyyəti bu məsələyə olan elmi marağı izah edir. Xüsusilə, gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır, bunun üçün maliyyə infrastrukturunun tərkib hissələri, ölkə və bölgə iqtisadiyyatundakı yeri müəyyənləşdirilməlidir [5].

Bir tərəfdən, maliyyə infrastrukturunu dedikdə, maliyyə sisteminin xüsusi bir hissəsi, ayrılmaz bir qurum kimi maliyyə sisteminin fəaliyyətini təşviq edən və təmin edən maliyyə qurumları, maliyyə alətləri və texnologiyaları məcmusu nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, "maliyyə bazarının infrastrukturunu, onun fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradan və fəaliyyət göstərən bir təşkilat kompleks olaraq banklar, maliyyə qurumları, məlumat və reyting agentlikləri, ticarət təşkilatları və qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən dəstəklənir. Bütün infrastrukturları ilə maliyyə infrastrukturunu həm vaxt, həm də məkan daxilində maliyyə mənbələrinin dövriyyəsinin davamlılığını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu institusional baxımdan maliyyə infrastrukturunda aşağıdakı əsas blokları ayırmaq olar: maliyyə vasitəçilərinin infrastrukturunu, qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunu, maliyyə bazarlarının informasiya infrastrukturunu və özü-öztənzimləmə infrastrukturunu [6].

Maliyyə infrastrukturunun bir sıra təşkilati formaları mövcuddur. Hazırda transmilli şirkətlər ən böyük inkişafı əldə edərək, yalnız müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına deyil, həm də bütövlükdə dünya maliyyə sistemində əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər.

Beləliklə, hazırlanmış nəzəri və metodoloji müddəaların reallaşdırılması aşağıdakı imkanları təqdim edəcək: maliyyə bazarının tənzimlənməsi üzrə təşkilati-iqtisadi mexanizmi, ona maliyyə bazarı meqatənzimləyicisinin formalaşdırılmasında və onun işinə bazar iştirakçılarının özü tənzimlənen təşkilatlarının fəaliyyətinin birləşdirilməsində ifadə olunan, lazım olan sistemlik və sesentralizasiya səviyyəsinin verilməsi əsasında, optimallaşdırmaq; maliyyə bazarı infrastrukturunun inkişafını, təşkil edilmiş bazarda maliyyə alətləri ilə sövdələşmələrin icra edilməsini təmin edən hesablaşma qovşağı olaraq mərkəzi depozitarının yaradılması, kriling fəaliyyətinin, mərkəzi kriling təşkilatı institutunun formalaşdırılmasına qədər, inkişaf etməsi, qeydiyyatçıların fəaliyyətinin təminat mənbələrinin və məqsədlərinin yenidən mənalandırılması nəticəsində onu təşkil edən sistemlərin etibarlılığının artırılması istiqamətində, maliyyə alətləri üzrə mülkiyyət hüququ uçotunun təşkilinin

əsas risklərinin onların emitentlərinin üzərinə yüklənməli olduğundan çıxış edərək, nizama salmaq.

Ədəbiyyat

1. Акулов В.Б. Акулова О.В. Экономическая теория. Учебное пособие. Петрозаводск: ПетрГУ. 2002, 301 с.
2. Мильтнер Б. Управление знаниями - вызов XXI века // ВЭ, 2010.
3. Кулиев Р.А. Глобализация мировой экономики и Азербайджан. Издательство «Элм», Баку; 2010. - 340 с.
4. Михнева С.Г. Интеллектуализация экономики: инновационное производство и человеческий капитал. //Инновации. 2003. №1, s.18
5. Акулов В.Б. Акулова О.В. Экономическая теория. Учебное пособие. Петрозаводск: ПетрГУ. 2002, 301 с.
6. Максимова В.Ф., Максимов К.В., Вершинина А.А. Международные финансовые рынки и международные финансовые институты: Учебное пособие./ - М., 2008. 269 с.